

Maquiavel diplomàtic. Estudi de les legacions davant Cèsar Borja*

BLANCA LLORCA MORELL
Universitat de Barcelona

Raccolte io adunque tutte le azioni del duca, non saprei riprenderlo: anzi mi pare, come io ho fatto, di preporlo imitabile a tutti coloro che per fortuna e con le arme di altri sono ascési allo imperio.¹

MAQUIAVEL DIPLOMÀTIC

Abans d'escriure les seues obres més cèlebres, Nicolau Maquiavel (1469-1527) va treballar durant quasi quinze anys (1498-1512) com a secretari de la segona cancelleria de la república de Florència.² Aquest càrrec l'obligava, principalment, a ocupar-se de la correspondència relativa a l'administració dels territoris florentins i li va permetre viatjar i conèixer alts mandataris de corts estrangeres. Va ser l'època dels viatges i de les legacions, l'època en la qual va conèixer de primera mà la realitat política i va elaborar els seus primers judicis sobre alguns dels personatges més rellevants del moment, com Cèsar Borja, el rei Lluís XII de França, el papa Juli II i l'emperador del sacre Imperi romà Maximilià I, per no esmentar els senyors, comtes i ducs de les diverses ciutats

---

* Enviat: 9/9/2011. Acceptat: 30/9/2011.

¹ MACHIAVELLI, 1995: 52 (VII [42]).

² Amb l'arribada de les tropes franceses de Carles VIII en 1494 es va alterar l'equilibri de forces que des de la pau de Lodi (1454) mantenien les principals potències italianes i va comportar l'expulsió dels Mèdici de Florència. A la ciutat es va instaurar una nova república popular regida, en un primer moment (1494-1498), per Girolamo Savonarola. En 1498, una vegada deposat el frare, la república popular es va renovar i va ser llavors quan Maquiavel va ocupar el càrrec de secretari a la segona cancelleria de Florència. Un mes després seria proclamat secretari del Consell dels Deu i, en 1507, dels Nou de la Milícia. En 1512, com a desenllaç de la Lliga Santa contra França, els Mèdici van recuperar el poder a Florència i Maquiavel va ser torturat, expulsat de la ciutat i destituït de tots els seus càrrecs. Durant els anys d'oci forçat escriuria les obres per les quals avui és universalment conegut.

italianes amb qui també va mantenir encontres diplomàtics.³ Les experiències viscudes durant aquests anys van ser determinants per a la seua formació i els aprenentatges aleshores obtinguts són ben presents en obres de maduresa com *El Príncep* o els *Discursos sobre la primera dècada de Titus Livi*. És per això que deturar-se a examinar les cartes i els diversos escrits redactats per Maquiavel durant els anys de treball a la Cancelleria ajuda a comprendre com van anar germinant algunes de les seues tesis principals –com el realisme polític, l’advertència de no confiar massa en les bondats de la Fortuna, la condemna de les armes mercenàries o la crítica a la irresolució. Especialment interessant resulta la lectura de les epístoles i dels escrits elaborats arran dels encontres amb Cèsar Borja perquè aquest va ser un dels personatges polítics i militars que més va estimular Maquiavel a la reflexió política. Conceptes fonamentals del seu univers teòric com els de “fortuna”, *virtú*, “força” i “ocasió” van néixer en bona mesura gràcies a l’estímul que van suposar aquestes legacions.⁴ En concret, tres van ser les legacions que Maquiavel va dur a terme davant Cèsar. La primera va tenir lloc el juny de 1502, quan el projecte del duc, iniciat quatre anys abans, amenaçava Florència; la segona –la més extensa i rica de les tres– pocs mesos després, quan els aliats del duc es van rebel·lar contra ell; la tercera, a finals de 1503, quan, després de la mort del seu pare, el projecte de Borja es va esfondrar definitivament. Prova de l’impacte que la particular evolució d’aquests esdeveniments va causar en el secretari florentí és que, transcorreguts deu anys des del seu darrer encontre, Cèsar va ser escollit com a protagonista d’un dels capítols centrals d’*El Príncep*.

ANÀLISI DE LES LEGACIONS DAVANT CÈSAR BORJA

El juny de 1502, recentment conquerida Urbino per Cèsar Borja en una espectacular i ràpida campanya, Maquiavel va ser enviat a aquesta ciutat per parlamentar amb el duc. Amb el pretext que algunes ciutats italianes s’oposaven al pagament d’uns tributs a l’Església, el 1499, Cèsar va iniciar un ambiciós projecte per conquerir bona part d’Itàlia central i crear el gran ducat de la Romanya, amb seu a Bolonya.⁵ El maig de

³ Entre aquests personatges “menors” amb els quals Maquiavel va mantenir contacte diplomàtic destaquen: Pandolfo Petrucci, senyor de Siena; Giampaolo Baglioni, senyor de Perugia; Giovanni Bentivoglio, senyor de Bolonya; Caterina Sforza, comtessa de Forlí; Francesco Gonzaga, marquès de Màntua.

⁴ Les obres de Maquiavel en què trobem informació sobre Borja són: la correspondència oficial; la *Descrizione del modo tenuto dal duca Valentino nello amazzare Vitellozzo Vitelli, Oliverotto da Fermo, il signor Pagolo e il duca di Gravina Orsini*; els opuscles *Parole da dirle sopra la provisione del danaio, facto un poco di proemio et di scusa* i *Del modo di trattare i popoli rebelli della Valdichiana*; el *Decennale primo*; *El Príncep* i uns breus apunts en els *Discursos sobre la primera dècada de Titus Livi*.

⁵ Entre el novembre de 1499 i el gener de 1500, Cèsar s’havia fet amb el poder a Imola i Forlí. Poc després va conquerir Pesaro, Rímimi, Faenza i, el setembre de 1501, Piombino. En 1501, Borja i Florència havien signat una *condotta* que comprometia la república florentina a pagar uns tributs al duc per tal d’evitar que Piero de Mèdici obtinguera el poder a la ciutat. Però, com ambdues parts sabien, la *condotta* no seria acomplerta. No obstant això, tant a Cèsar com a Florència l’acord els era convenient: al primer perquè

1502, l'amenaça planava sobre l'escena toscana quan alguns dels homes del duc van instigar una rebel·lió en els dominis florentins d'Arezzo i Valdichiana.⁶ Va ser en aquell moment que, esperant els florentins l'ajuda francesa per a fer front a aquests esdeveniments, el duc va demanar a Florència l'enviament de representants per parlamentar amb ell i veure si era possible signar una amistat. Maquiavel i el seu company Francesco Soderini es van reunir per primer cop amb Borja en una legació que només va durar cinc dies.

En aquell moment, Florència era una república exhaurida per la guerra amb Pisa, per les exigències econòmiques de França –la seua eterna protectora–, per la seua delicada salut interna, la manca d'armes i el temor a un retorn dels Mèdici a la ciutat. Per contra, Cèsar Borja encapçalava un projecte ferm, vigorós i audaç que acumulava èxit rere èxit. Per molts homes de la cancelleria, entre ells Maquiavel, no hi havia cap dubte que, davant el nombre i la qualitat de les victòries, Cèsar acabaria convertint-se en una de les principals potències de la península, per la qual cosa convenia signar una aliança amb ell. Les dues cartes d'aquesta breu legació (escrites per Maquiavel, però signades per Soderini) així ho expressen, i insisteixen en la fortalesa del projecte i en la vàlua personal de Borja, que davant els florentins afirmava amb determinació que ell constituïa un nou poder a Itàlia que era necessari afavorir. Amb un to amenaçant i sense deixar lloc a les vies intermèdies, exigia l'amistat florentina i, cosa que encara era més preocupant, amenaçava amb la instauració d'un govern mediceu. Tal com afirma:

Io so bene siate prudente e m'intendete, pure ve lo ridirò in breve parole: questo governo non mi piace e non mi posso fidare di lui; bisogna lo mutiate e mi facciate cauto della osservanzia di quello mi promettessi; altrimenti voi intenderete presto presto che io non voglio vivere a questo modo, e se non mi vorrete amico, mi proverrete inimico.⁷

Segons el duc, sols hi havia dues opcions: seguir la via de l'acord diplomàtic o rebutjar aquesta proposta i apostar per l'enemistat. Però Florència –sent una república dèbil, dubtant encara de l'èxit de Borja i segura que l'ajuda de l'aliat francès no trigaria– va trobar la manera de deixar en suspens el compromís fins que, el juliol de 1502, va arribar l'ajuda que va permetre dissipar l'amenaça de Borja.

---

d'aquesta manera tenia un motiu per a acusar i exigir una compensació posterior als florentins, i a aquests per a escapar de la greu crisi en la qual es trobaven immersos. La *condotta* sols va dissipar temporalment l'amenaça del duc.

⁶ Els instigadors de la rebel·lió van ser els Orsini i Vitellozzo Vitelli. Es creu, però, que Cèsar va ser el promotor últim. Las paraules del duc en la primera legació neguen aquesta acusació, però mostren la seua alegria pel desenvolupament dels fets: “Non sono già stato male contento di cosa aviate perduta, anzi ne ho auto piacere e così arò [se] seguirà piú avanti”. MACHIAVELLI, 2003: 241 (180, 26-6-1502 [23]). A aquestes amenaces cal afegir el rumor que els pisans i el duc mantenien negociacions per a crear un estat independent a Pisa.

⁷ Ídem: 240 (180, 26-6-1502 [16]).

A pesar de la brevetat d'aquesta primera legació, s'hi formulen judicis interessants sobre el duc. Especialment rellevant és el retrat que se n'elabora en la carta del 26 de juny, del qual ens interessa observar els trets que, confrontats o no amb la realitat, convertien Cèsar en una figura no sols admirable, sinó digna d'imitació:⁸

Questo Signore è molto splendido e magnifico; e nelle armi è tanto animoso che non è si gran cosa che non li paia piccola; e per gloria e per acquistare stato mai si riposa, né conosce fatica o pericolo. Giugne prima in un luogo che se ne possa intendere la partita donde si leva; fassi benevolere a' suoi soldati; ha cappati e' migliori huomini d'Italia. Le quali cose lo fanno vittorioso e formidabile, aggiunto con una perpetua fortuna.⁹

Aquest retrat del duc es nodreix, majoritàriament, de les reflexions que Maquiavel havia elaborat abans d'arribar a Urbino. L'absoluta determinació dels seus moviments enlluernava el nostre secretari, que, segons sembla, va emprendre el viatge des de Florència amb una idea ja elaborada de Cèsar que ara buscava reafirmar, motiu pel qual resulta difícil diferenciar en aquesta legació els judicis que són fruit d'una confrontació amb la realitat i els que són projeccions del propi Maquiavel. La quantitat i la intensitat dels adjectius que conté el breu retrat –“splendido”, “magnifico”, “animoso”, “vittorioso”, “formidabile”– permeten fer-se una idea del grau d'admiració que el duc despertava en Maquiavel, sobretot degut al fet que la seua eficaç i decidida manera d'actuar s'oposava de manera frontal a la dels florentins, sempre guiats per la directriu de *temporeggiare*, és a dir, d'ajornar un cop i un altre les decisions i intentar guanyar temps. Es per això que, juntament amb l'exposició de trets, hi ha també una crida a la imitació.

En aquest breu retrat es destaca la vàlua militar de Cèsar, la seua resistència física, així com l'excel·lent aparell militar del qual s'ha proveït; s'assenyala també el seu desig de glòria i la seua ambició, i es subratlla la celeritat, el secretisme i l'eficàcia que el caracteritzen.¹⁰ A més, es fa esment a la “perpetua fortuna” que acompanyava el duc –tal com ja s'havia dit a la carta del dia 22 a través de l'expressió “estrema felicità”– i que en-

⁸ A banda d'aquest retrat, hi ha un breu perfil de Borja a la carta del 22 de juny. Aquí, el secretari florentí, sense haver arribat encara a Urbino i sense haver-se entrevistat amb el duc –la qual cosa mostra la predisposició i l'entusiasme amb què havia sortit al seu encontre– afirma: “El modo di questa vittoria [*sobre Urbino*] è tutto fondato su la prudenzia di questo Signore el quale, essendo vicino a 7 miglia a Camerino, senza mangiare o bere, s'appresentò a Cagli che era discosto circa miglia 35 e nel medesimo tempo lasciò assediato Camerino e vi fece fare correrie; sí che notino vostre Signorie questo stratagemma e tanta celerità coniunta con una estrema felicità”. Ídem: 232 (175, 22-6-1502 [8]).

⁹ Ídem: 247 (180, 26-6-1502 [52-54]).

¹⁰ Com Maquiavel afirma en aquesta mateixa legació sobre Borja: “Il modo del procedere di costoro è di essere altrui prima in casa che se ne sia alcuno avveduto –come è intervenuto a questo Signore passato [*el duc d'Urbino*], del quale si è prima sentito la morte, che la malattia–, senza mettere tempo in mezzo, domani spaccereño con questo e se aremo ritratto piú avanti”. Ídem: 243 (180, 26-06-1502 [31]). Aquest secretisme s'observarà encara amb major claredat, en la segona legació, amb el crim de Sinigallia.

cara l'acompanyarà durant algun temps.¹¹ En conjunt, el quadre acumula en un espai reduït nombrosos trets positius que converteixen Borja en l'heroi particular del nostre secretari i en el contramodel de la manera d'operar dels florentins. Ara bé, l'acumulació de trets positius i d'elements propis del món clàssic, especialment del món romà –com, per exemple, l'anhel de glòria i d'esplendor i la importància concedida a les capacitats militars– revela que aquest retrat no és resultat d'una clara confrontació amb la realitat. Caldrà veure el duc en una nova tessitura i seguir durant un cert temps la seua manera de procedir per tal d'elaborar un retrat fidel. Així, tot i que en aquesta legació Maquiavel intuïska encertadament moltes de les qualitats polítiques i militars que caracteritzen el duc –entre les quals cal també destacar la seua clara determinació per crear un estat ferm, cosa que l'obliga a assegurar-se els territoris que ja posseeix abans de llançar-se a conquerir-ne de nous–,¹² no hi ha encara una reflexió profunda ni articulada sobre la seua política. Com que en aquests moments el principal interès de Maquiavel és presentar Cèsar com una amenaça i com un model a la vegada, els retrats insisteixen a assenyalar les seues qualitats positives. Com afirma Miguel Ángel Granada, en aquesta legació, el florentí sotmet la figura de Borja a una “metamorfosis teórica [...] en función de sus necesidades ‘científicas’ y políticas”.¹³ Pel fet d'haver sorgit de reflexions prèvies, més que no pas d'un contrast amb les qualitats reals del duc, aquests retrats no presenten una imatge del tot fidedigna de Borja i serveixen més per a rastrejar els pressupòsits teòrics amb els quals Maquiavel es va apropar a l'estudi d'aquesta apassionant figura que per a reconstruir el quadre de trets que en realitat el caracteritzen. A la vegada, els retrats d'aquesta legació són interessants perquè permeten identificar, per contrast amb les qualitats de Borja, moltes de les debilitats que Maquiavel considerava pròpies de la política florentina, com la manca d'armes pròpies, la dependència de les grans potències i la irresolució a l'hora de prendre decisions. El més rellevant és, però, que aquest primer encontre amb Borja va posar de manifest la necessitat de pensar l'acció política en termes generals i va constituir un poderós estímul per a la reflexió i l'autocrítica florentines.

---

¹¹ “Fortuna” és un concepte clau del pensament maquiavel·lià que es veurà sotmès a una contínua evolució. En aquesta primera legació, la bona fortuna que acompanya el duc, lluny de ser una força arbitrària que actua per ella mateixa amb independència dels actes humans, és, en part, resultat d'aquests. Es tracta d'una fortuna “racional” perquè està fundada en saber aprofitar-se dels elements que estan a l'abast segons la conveniència. En aquesta legació encara no apareix articulad aquest concepte amb el de *virtú* ni amb el d'“ocasió”. Es parla de la bona fortuna que ha acompanyat Cèsar, però no s'aprofundeix en què consisteix ni com l'ha aconseguida. No serà fins a la segona legació quan començarà a articular-se la relació *virtú*-fortuna-ocasió, ja que el duc, davant del canvi general de la seua situació, s'esforçarà al màxim a utilitzar tots els recursos possibles per a fer front als revessos de la fortuna.

¹² De fet, no és cap altre el motiu pel qual busca l'amistat amb Florència. Bona part dels territoris conquerits per Borja limiten amb la república i no seria prudent conservar entre els seus dominis un que no li és amic: “non giudicava potere stare sicuro nelli stati suoi, confinando con voi tanto paese quanto fa, se non fussi bene assicurato”. Ídem: 239 (180, 26-6-1502 [10]).

¹³ GRANADA, 2000: 170.

Si, tal com he argumentat, la primera legació va suposar un estímul perquè Maquiavel continuara reflexionant en termes generals sobre els assumptes polítics, la segona va introduir la maduració de les primeres intuïcions, una reflexió profunda sobre les qualitats de Borja i un incipient quadre teòric sobre les directrius convenients de l'acció política. Les condicions que van possibilitar aquest desenvolupament van ser, a més de l'extensió de la legació –des d'octubre de 1502 fins a gener de 1503–, els fets inesperats que van tenir lloc durant aquells mesos i que van posar contra les cordes el projecte de Borja. El setembre de 1502, alguns dels principals aliats del duc a la península es van reunir a la Magione, un poble proper a Perugia, per posar fi a l'ambició expansionista d'aquest. Representants de les ciutats de Perugia, Fermo, Siena, Bolonya, a més de diversos Orsini i personatges com Vitellozzo Vitelli, signaren una aliança per a fer front al perill que representava l'ambició de Borja, ja que temien que aquest acabara anihilant-los. Maquiavel va viatjar a Imola l'octubre de 1502 per entrevistar-se amb el duc, el qual tractava d'establir vincles d'amistat i suport amb els florentins en aquesta difícil situació a què ara s'enfrontava. S'iniciava llavors la segona i més important legació que Maquiavel va desenvolupar davant del duc.¹⁴

En aquest marc d'instabilitat i conflicte es desenvolupa una legació de la qual interessa analitzar els retrats que Maquiavel va elaborar de Cèsar. Durant aquest temps, el secretari va seguir de prop els moviments de Borja i va ser testimoni del preparatiu per a acabar amb la rebel·lió de la Magione. El moment culminant d'aquesta legació va ser el cèlebre crim de Sinigallia, que va posar fi a l'alçament rebel. Per tal d'acabar amb el pla dels conjurats, el duc va fingir firmar un acord amb ells i, mestre de l'ocasió com era, els va tancar a la fortalesa de Sinigallia, on posteriorment els va estrangular.¹⁵ L'eficàcia amb què va dur a terme aquest pla va causar un gran impacte en Maquiavel, que l'estiu de 1503 va redactar una relació de fets que compendia, en un to periodístic i no sempre fidel a la realitat, el desenvolupament dels esdeveniments. És la *Descrizione del modo tenuto dal duca Valentino nello amazzare Vitellozzo Vitelli, Oliverotto da Fermo, il signor Pagolo e il duca di Gravina Orsini*, un document del qual Borja és l'admirable protagonista absolut.¹⁶

¹⁴ Cal destacar que la situació de la república florentina també havia canviat respecte al juny de 1502, ja que comptava amb el suport dels francesos i podia escollir entre adherir-se a la lliga dels conjurats o aliar-se amb Borja. Davant d'aquestes alternatives, la comissió ordenava a Maquiavel manifestar el seu suport al duc davant dels fets de la Magione, encara que, com ja va ocórrer a la primera legació, el compromís no va ser ni econòmic ni militar sinó simplement verbal.

¹⁵ Maquiavel va informar la Senyoria sobre els fets de Sinigallia el dia 1 de gener de 1503. Després d'aquesta breu comunicació va escriure una extensa carta que desgraciadament s'ha perdut, en la qual explicava amb detall el desenvolupament dels esdeveniments; va redactar després una altra carta que resumeix la relació de fets anteriorment elaborada. Per a una comparació entre aquesta interessant carta de la legació i la *Descrizione*, vegeu MARCHAND, 1975: 77-97.

¹⁶ La data de redacció d'aquest escrit no se sap amb claredat. La majoria d'estudis conclouen que va ser redactat l'estiu de 1503, això és, entre la segona legació i la legació a Roma, i reelaborat el 1515. L'escrit es va publicar en 1532 juntament amb *El Príncep*. El document es troba dins MARCHAND, 1975: 420-427.

En aquesta tessitura en què Cèsar va haver de fer front als revessos d'una fortuna que fins al moment sempre havia estat al seu costat, es va desplegar el conjunt de les qualitats que van permetre a Maquiavel desenvolupar un retrat articulat i confrontat amb la realitat. De fet, va ser l'experiència decisiva d'aquesta segona legació allò que va convertir Cèsar en un mestre de la *virtú* (en el sentit maquiavel·lià del terme que s'explica més endavant). Durant els quatre mesos que va passar amb ell, Maquiavel va corroborar algunes de les virtuts que –més en forma de projecció que de constatació– li havia atribuït durant la legació a Urbino i va identificar noves qualitats que atorguen completesa i dinamisme als retrats de juny de 1502. Amb la preparació del crim de Sinigallia, el secretari florentí va comprovar la seua rapidesa, audàcia i habilitat per a mantenir els plans en secret:

E come io ho piú volte scritto alle Signorie vostre, questo Signore è secretissimo, né credo quello si abbi a fare lo sappi altro che lui; [...] non comunica mai cosa alcuna, se non quando e' la commette; e commettela quando la necessità strigne e in sul fatto e non altrimenti.¹⁷

Va corroborar, a més, la gran importància que concedia a les armes, motiu que va conduir-lo a afirmar sobre Cèsar: “ha tanta artiglieria e bene in ordine, quanto tutto il resto quasi d'Italia”.¹⁸ A la vegada, va reconèixer en ell la voluntat insistent d'establir un estat sòlid, sobretot ara que la fortuna adversa li havia fet veure que:

Il Papa può morire ogni dí, e che gli bisogna pensare di farsi, avanti la sua morte, qualche altro fondamento, volendosi mantenere gli stati che lui ha. Il primo fondamento che fa è sul Re di Francia; il secondo, sulle armi proprie [...] e perché giudica che col tempo questi due fondamenti potrebbero non bastargli, pensa di farsi amici i vicini suoi, e quelli che di necessità conviene che lo difendino, per difendere se medesimi; i quali sono Fiorentini, Bolognesi, Mantova e Ferrara.¹⁹

A tots aquests trets intuïts en la primera legació s'afegeixen nous coneixements sobre la manera d'actuar de Borja, com el clar realisme polític que guia la seua empresa (“le amicizie fra i Signori si mantengono con le armi”)²⁰ o la directriu de seguir el benefici propi (“qui non si vive se non ad utilità propria”)²¹ –per aquest motiu, cap recel moral no li impedeix realitzar qualsevol acció que afavorisca el seu projecte.

Tant en les cartes de la legació com en la *Descrizione*, el retrat que apareix del duc és del tot positiu. Fins al moment, cap error no li pot ser atribuït, per la qual cosa Borja

---

¹⁷ MACHIAVELLI, 2003: 520 (323, 26-12-1502 [10]).

¹⁸ Ídem: 350 (253, 9-10-1502 [33]).

¹⁹ Ídem: 427 (289, 8-11-1502 [6-7]).

²⁰ Ídem: 429-430 (284, 8-11-1502 [28]).

²¹ Ídem: 462 (296, 22-11-1502 [14]).

encarna el model de príncep òptim. Com resumeix Sasso: “l’eroe’ classicheggiante descritto nelle prime due lettere da Urbino, tramonta; e al suo posto emerge il ‘principe nuovo’, che è bensì un modelo e un simbolo, ma politico, non letterario e retorico”.²² Arran de l’admirable actuació de Borja enfront de la conjura de la Magione, Maquiavel va concloure que les capacitats humanes podien vèncer la fortuna. La destresa de Cèsar per a desfer-se, mitjançant l’enginy i la força, dels seus enemics, va omplir d’optimisme el secretari: per més inesperat i temible que fóra el cop, l’home tenia al seu abast controlar la fortuna adversa. Emprant dos termes clau del vocabulari maquiavel·lià, la *virtú* –entesa en aquesta legació com la capacitat del subjecte per a introduir la seua voluntat en el curs dels esdeveniments– s’imposava sobre la fortuna –entesa com el rerefons d’instabilitat i canvi al qual estaven sotmesos els assumptes humans. Gràcies a les seues qualitats i als seus recursos, així com a un hàbil domini de l’ocasió (un altre concepte de gran rellevància en el pensament maquiavel·lià, essencial per a entendre la relació *virtú*-fortuna), Borja havia aconseguit reconduir el cop dur assestat i fer-se amb el control de la situació. No obstant això, l’incipient quadre teòric que s’havia començat a generar amb motiu d’aquesta experiència sofrirà en pocs mesos un revés que alterarà aquestes conclusions: la caiguda del duc dissoldrà part de l’embrionari i encara feble marc teòric fins aleshores desenvolupat per Maquiavel. En especial es posaran en dubte les conclusions sobre la relació *virtú*-fortuna.

L’octubre de 1503 va tenir lloc l’últim encontre diplomàtic entre Maquiavel i Cèsar Borja. Arran de la mort del papa Alexandre VI, l’agost de 1503, i del seu successor Pius III dos mesos després, el secretari florentí va viatjar a Roma. L’objectiu era mostrar les condolences per la mort de l’últim pontífex i, sobretot, afavorir els interessos de Florència en l’elecció del nou papa. És per això que, en rigor, el protagonista d’aquesta legació no és Cèsar. De fet, van ser escasses les ocasions en les quals Maquiavel i el duc es van reunir i també van ser escassos els comentaris que va elaborar sobre ell. Segons que s’afirma en un passatge que revela el caràcter secundari dels assumptes de Borja en les intrigues de Roma:

Chi considera queste cose di Roma come le stanno, vede che ci si maneggia tutta la importanza delle cose che girono al presente: la prima e piú importante è la cosa di Francia e Spagna; la seconda queste cose di Romagna: sonci poi queste fazioni de’ baroni e il Duca Valentino.²³

En menys d’un any, la situació de Cèsar havia canviat completament. Aquell que, després dels fets de la Magione, pareixia haver consolidat el seu projecte veia ara perillar l’estat de coses creat a la Romanya. Diversos fets estaven contra ell: d’una banda, la mort del seu pare suposava la fi d’un dels pilars fonamentals del seu estat; d’altra, la seua pròpia malaltia li impedia reflexionar de manera serena. A aquests inconvenients

²² SASSO, 1966: 77.

²³ MACHIAVELLI, 2005: 345 (239, 11-11-1503 [16]).

s'afegia un greu perill: l'expansió veneciana. La república de Sant Marc va aprofitar audaçment el quadre beneficiós per a iniciar, durant el pontificat de Pius III, una campanya d'expansió que suposava una amenaça no sols per al duc, sinó també per a Florència i, segons deia aquesta, per a tota la cristiandat.²⁴ Per tal d'aturar aquesta amenaça, la comissió demanava a Maquiavel que sol·licitara ajuda al nou papa, i aquesta qüestió esdevingué la preocupació principal d'una legació en principi dissenyada amb un altre objectiu.²⁵ La guerra que enfrontava França i Espanya per la conquesta de Nàpols complicava encara més les coses, ja que, immergides en un conflicte armat, cap d'aquestes potències no podia pensar a oferir suport al duc. No obstant l'adversitat del quadre, Borja confiava que el nou papa que havia de sortir escollit li seria favorable. Aquesta esperança revelava, segons Maquiavel, una clara manca de sentit polític. Com podia, ell que coneixia tan bé el funcionament dels assumptes polítics, confiar ara que algú altre, en aquest cas el nou papa, ressuscitaria la seua empresa? Com podia creure que unes mans alienes refarien tot un estat de coses? Qui havia estat del tot realista en els assumptes polítics, ara s'entregava a l'esperança de ser salvat. Tan aviat, però, com Giuliano della Rovere va ser elegit papa el 31 d'octubre de 1503 amb el nom de Juli II, el projecte de Cèsar va arribar a la seua fi. Arrossegat per una "animosa confidenza",²⁶ es va persuadir de les promeses que Giuliano della Rovere li va oferir si l'ajudava a obtenir el papat: la devolució dels territoris de la Romanya i el càrrec de *gonfaloniere* de l'Església.²⁷ Però, com era evident per a la gran majoria, Juli II no sols no pretenia acomplir aquestes promeses, sinó que ben aviat es venjaria de les ofenses que anteriorment havia rebut de part dels Borja. El duc ens apareix afectat d'una espècie d'ironia tràgica i, com un nou Èdip, sembla incapaç de veure les conseqüències de la seua acció mentre el públic (Maquiavel inclòs) coneix el final de l'episodi. Per tothom, menys pel protagonista, el final es preveu tràgic. Tal vegada la desesperació, tal vegada l'obnubilació provocada per la malaltia, tal vegada una confiança renovada i infantil en la bondat humana el van dur a desestimar el principi segons el qual qui creu que "ne' personaggi grandi e' benefizi nuovi faccino sdimenticare le iniurie vecchie, s'inganna".²⁸ Segons dictava la lògica política més elemental, el duc no hauria d'haver permès mai

²⁴ Vegeu ídem: 329 (231, 6-11-1503); 318 (224, 2-11-1503). Durant el pontificat de Pius III, Venècia es va fer amb el control dels territoris de Bertinoro, Fano i Monfiore, i poc després, ja durant el pontificat de Juli II, dels de Forlimpopoli, Faenza i Rímini. Aquesta expansió alterava el fràgil equilibri italià que Florència, impotent com era per a desenvolupar qualsevol altre tipus de política, tractava de mantenir.

²⁵ El nou papa que va sortir escollit, Juli II, no comptava amb una política d'acció clara ni amb un aparell militar suficient per a emprendre una ofensiva contra els venecians, atesa la seua recent proclamació. És per això que es va limitar a iniciar una acció diplomàtica contra Venècia. Segons s'afirma en la legació, el papa "starebbe a vedere quello dipoi e' Viniziani facessino; e non desistendo, né restituendo, si accozzerebbe con Francia e con lo Imperadore e non penserebbe ad altro che alla distruzione loro, e trovavaci tutti questi potenti dispostissimi". MACHIAVELLI, 2005: 404 (264, 24-11-1503 [16]). Ens trobem als preliminars de la lliga de Cambrai, aliança creada en 1508 per Juli II, Lluís XII, l'emperador Maximilià i Ferran el Catòlic per a frenar l'expansió veneciana.

²⁶ Ídem: 322 (227, 4-11-1503 [12]).

²⁷ Ídem: 321 i seg. (227, 4-11-1503).

²⁸ MACHIAVELLI, 1995: 53 (VII [48]).

l'elecció de Juli II ja que, com anys més tard s'afirmarà a *El Príncep*, això va ser causa de la seua ruïna.²⁹ El 23 de novembre de 1503, Maquiavel informa que, atès que “el Duca non voleva mettere le fortezze in mano del Papa, sua Santità, crucciata in su questo avviso, aveva mandato ad arrestare detto Duca e farlo ritenere per suo prigionero”.³⁰ Aquesta captura posava punt i final a l'aventura italiana de Cèsar Borja.

La impossibilitat del duc per a fer front a aquesta nova adversitat de la fortuna alteraria no sols la imatge que fins ara Maquiavel se n'havia forjat, sinó també alguns dels principis universals sobre el funcionament de la política que havia elaborat, en bona mesura, inspirat per la seua conducta. S'esfondrava la imatge de Cèsar com a algú immensament ràpid i resolut, ja que en aquesta ocasió els fets l'havien sobrepassat. El duc semblava “ambiguo come avessi a condursi”, “vario, irresoluto e sospettoso e non stare fermo in alcuna conclusione” i, encara més, pareixia “uscito del cervello, perché non sapeva lui stesso quello si volessi fare, sí era avvilluppato e irresoluto”.³¹ També semblava haver perdut la capacitat de previsió i prudència que abans l'havia caracteritzat, com ho demostra el fet d'haver permès l'elecció de Juli II. Les seues imprecacions contra els florentins mostren que tampoc no quedava res de l'hàbil diplomàtic i que al seu lloc ara s'hi presentava un perdedor impotent i rabiós que s'omplia la boca amb “parole piene di veleno e di passione”.³² El temor, la por i l'admiració que representava el duc en la primera i en la segona legació van ser substituïts per l'escassa consideració i quasi indiferència que li mostraven els qui estaven al seu voltant.³³ El mateix Maquiavel sembla decebut pels darrers moviments del duc, i el to sarcàstic amb què respon els parlaments confirma que havia deixat de sentir admiració pel personatge que fins al moment concentrava un gran nombre de qualitats polítiques i militars i encapçalava un projecte estatal ferm i sòlid.

L'esfondrament de Cèsar va obligar a reformular part del marc teòric que Maquiavel havia elaborat fins aleshores i que s'havia expressat fonamentalment en dos opuscles redactats l'estiu de 1503, això és, abans de la legació a Roma.³⁴ La recent ac-

²⁹ Com Maquiavel afirma en *El Príncep*, “el duca innanzi a ogni cosa doveva creare papa uno spagnuolo: e, non potendo, doveva consentire a Roano, non a San Piero ad vincula”. Ídem: 53 (VII [47]).

³⁰ MACHIAVELLI, 2005: 402 (263, 23-11-1503 [16]).

³¹ Ídem: 347 (239, 11-11-1503 [27]); 356 (243, 14-11-1503 [13]); 357 (243, 14-11-1503 [18]).

³² Ídem: 330 (261, 6-11-1503 [13]).

³³ En un moment de la legació es va arribar a suggerir que restituir al duc els seus antics territoris podia ajudar a aturar l'acció veneciana. La possibilitat, però, es va descartar immediatament, ja que el particular caràcter de Cèsar no oferia garanties per a aquesta empresa. Com afirma el cardenal de Volterra: “Se lo uomo se ne potessi promettere come di amico [...] sarebbe el reintegrarlo di quelli stati cosa utilissima; ma, conosciuto la natura sua pericolosa, dubita forte che voi non ve lo potessi mantenere e così ne succedessi quel medesimo inconveniente che se i Viniziani ne fussino signore”. Ídem: 355 (243, 14-11-1503 [8]).

³⁴ Es tracta de *Parole da dirle sopra la provisione del danaio, facto un poco di proemio et di scusa i Del modo di trattare i popoli rebelli della Valdichiana*, que es troben, respectivament, dins MARCHAND, 1975: 412-417 i 420-427. Aquests escrits breus constitueixen un punt d'inflexió fonamental del pensament maquiavel·lià, ja que per primera vegada hi apareixen formulats alguns principis universals de la política, com ara que les armes i la prudència constitueixen els dos pilars bàsics de l'estat, que la política és una realitat

tuació de Borja no podia conciliar-se amb l'optimista conclusió de la legació anterior, segons la qual un ús savi de les capacitats humanes permetia controlar qualsevol revés de la fortuna per més inesperat i advers que aquest fóra. Ara bé, no es tracta que Maquiavel, arran d'aquesta darrera experiència, invertisca els termes de la relació i afirmi que la fortuna sempre ha de vèncer la *virtú* humana, sinó simplement constata que la clau de la política resideix precisament ací, en l'excitant joc entre aquestes dues realitats. Aquesta experiència també li va permetre consolidar el principi segons el qual, atès el curs sempre canviant i imprevisible de la lluita entre la *virtú* i la fortuna, el mal era quelcom necessari en el món de la política. L'ús que el mateix papa feia d'aquest principi constituïa la prova més flagrant que en determinades ocasions els valors ètics tradicionals s'havien de transgredir.³⁵

El novembre de 1503 finalitza aquesta rica experiència de les legacions davant de Cèsar Borja, una experiència que de manera sintètica avança des d'un primer encontre (primera legació), en el qual, més que un fidel retrat, trobem una entusiàstica disposició de Maquiavel cap al duc, passant per la maduració i articulació d'unes primeres intuïcions (segona legació) fins arribar a la caiguda de Borja i de part de l'edifici teòric dissenyat pel secretari florentí durant els anys d'experiència política (legació a Roma).

MADURACIÓ DE L'EXPERIÈNCIA. LA FIGURA DE CÈSAR BORJA EN EL *DECENNALE PRIMO* I *EL PRÍNCEP*

El novembre de 1504, transcorregut un any des que acabara la legació a Roma, Maquiavel va redactar el *Decennale Primo*, una breu composició en vers en la qual es compilen els deu últims anys d'història italiana i florentina (1494-1504).³⁶ Ens interessa analitzar el judici que en aquest escrit s'elabora sobre Cèsar Borja. Com afirma Dionisotti, aquest text és fonamental per a entendre per quin motiu Maquiavel va visitar la figura del duc en 1513. Sense analitzar què és el que va succeir entre 1503 –quan va tenir lloc la legació a Roma– i 1513 –quan es va iniciar la redacció d'*El Príncep*– resulta impossible arribar a saber els motius pels quals, passats deu anys des del seu darrer encontre, Maquiavel dedica l'important capítol setè del seu tractat a examinar la trajectòria del duc.³⁷ Pel fet de ser una breu crònica d'esdeveniments històrics, el *Decen-*

---

contínuament canviant, que la història és una font d'aprenentatge o que les passions humanes són sempre les mateixes.

³⁵ "Il Duca era stato gittato in Tevere come lui [*el papa*] aveva ordinato. Io non lo approvo e non lo niego; credo bene che quando non sia, che sarà, e vedesi che questo Papa comincia a pagare e' debiti suoi assai onorevolmente, e li cancella con la bambagia del calamaio; da tutti nondimeno gli sono benedette le mani e li fieno tanto piú quanto si andrà piú avanti". Vegeu MACHIAVELLI, 2005: 411 (268, 26-11-1503 [5,6]).

³⁶ L'obra va ser finalitzada en 1504 i es va publicar en 1506; constitueix, juntament amb *L'art de la guerra*, l'única obra publicada en vida de l'autor. La intenció de Maquiavel era que aquesta composició fóra la primera part d'una obra històrica que després no va escriure. En 1514 va iniciar un segon *Decennale*, que va deixar inacabat. El *Decennale Primo* es troba dins MACHIAVELLI, 1997-2005: I, 93-107.

³⁷ DIONISOTTI, 1980: 1-24.

nale té l'avantatge de presentar de manera resumida la valoració que al florentí li mereixien certs personatges i esdeveniments, i permet veure, a cop d'ull, els temes que en aquell moment li interessaven més. Els esments a Cèsar Borja mostren que aquest personatge estava molt present en la reflexió política del secretari i constituïa un punt de referència, pel que fa, sobretot, a la decisió de les seues maniobres, a la seua astúcia i a la qüestió de les armes pròpies. Tot reafirmant l'admiració que sentia pel seu projecte i de la qual havia deixat clara constància en la correspondència de la primera i la segona legació, Maquiavel alaba la seua vàlua militar i el seu decidit i eficaç mode d'actuar:

Il duca Valentin le vele sua
ridette a' venti e verso 'l mar di sopra
della sua nave rivoltò la prua,
e con sue genti fe' mirabil opra
espugnando Faenza in tempo curto
e mandando Romagna sottosopra.³⁸

No obstant això, el judici negatiu s'imposa en narrar la seua caiguda. Les paraules precises i contundents amb què es relata el seu esfondrament revelen la duresa del judici de Maquiavel, el qual –transcorregut tan sols un any des de la decebedora legació a Roma– sembla no haver-se desfet de la nefasta impressió que li havien causat els últims moviments del duc. Com afirma Marchand, s'ha esvaït “ce caractère de personnalité unique et exemplaire qui apparaissait dans les deux premières Légations: la raison doit être probablement trouvée dans la récente déception de la Légation à Rome qui l'empêche encore de porter un jugement impartial sur cet homme”.³⁹ La mort d'Alexandre VI i l'elecció de Juli II es presenten com les causes de la caiguda de Borja, a qui se li retreu, sobretot, el fet d'haver confiat tan càndidament en la paraula de Giuliano della Rovere:

Poi che Alessandro fu dal cielo ucciso,
lo stato del suo duca di Valenza
in molte parte fu rotto e diviso:
[...] Iulio sol lo nutrì di speme assai
e quel duca in altrui trovar credette
quella pietà che non conobbe mai.⁴⁰

³⁸ MACHIAVELLI, 1997-2005: I, 100-101 (vv. 289-294). Per contrast, Florència és presentada com una república dèbil, escassa d'armes i necessitada de directrius polítiques clares, motiu pel qual, segons narra Maquiavel, l'aparició de Borja en l'escena toscana va despertar un gran temor. La contraposició entre un Borja poderós i una república malaltissa buscava convèncer els florentins (en particular, els lectors aristòcrates) de la necessitat de proveir la ciutat d'un ampli aparell militar, objectiu principal d'aquest escrit.

³⁹ MARCHAND, 1969: 350.

⁴⁰ MACHIAVELLI, 1997-2005: I, 104-105 (vv. 463-474). Com a novetat s'introdueix una nota moral abans mai no observada en els judicis sobre el duc i que farà encara més negativa la valoració sobre les últimes

Ambdós errors –haver construït el seu estat sobre la fortuna del seu pare i no haver impedit l'elecció de Juli II– no resten valor a les excel·lents qualitats de Borja com a militar i home de gran audàcia, judici aquest que serà una constant en l'obra de Maquiavel. Així, vist en conjunt, el *Decennale* afegeix poca cosa a les legacions anteriors ja que, com afirma Sasso, “la ‘uniformità’ e la ‘monotonia’ del *Decennale* significano [...] la ‘stanchezza’ del pensatore, la sua incapacità a ripensare il ‘mito’ con energie nuove o a distruggerlo con più profondi argomenti”.⁴¹ No serà fins nou anys després, amb la redacció d'*El Príncipe*, que s'introduiran nous matisos.

En 1513, Maquiavel inicia la redacció d'*El Príncipe*. Protagonista absolut del capítol setè de l'obra, intitulat “De principatibus novis qui alienis armis et fortuna acquiruntur”, és Cèsar Borja. S'ha escrit molt sobre la valoració del duc que hi apareix, sobre la causa última a la qual s'atribueix la seua caiguda, així com sobre la coherència o manca de coherència del capítol. No és objectiu d'aquest apartat exposar detalladament els diversos arguments sobre aquestes qüestions, sinó simplement transmetre la imatge que, madurada l'experiència borgiana, Maquiavel elabora del duc per tal de veure quina va ser l'evolució del seu judici.

L'esquema general del capítol VII avança amb l'exposició de les gestes del duc a Itàlia des de la seua aparició en escena fins al seu esfondrament, tot deturant-se en els moments claus de la seua empresa, com el crim de Sinigallia o l'assassinat d'un dels seus primers homes, Ramiro de Lorca.⁴² El capítol destaca el mèrit de Borja en haver-se proveït dels mitjans necessaris per a obrir-se pas a Itàlia i enfortir el seu projecte de crear un estat a la Romanya. Cèsar va fer “tutte quelle cose che per uno prudente e virtuoso uomo si doveva fare per mettere le barbe sua in quelli stati che l'arme e fortuna di altri gli aveva concessi”.⁴³ Representa un exemple admirable de príncep nou fonamentalment pels següents motius: per la celeritat, determinació i eficàcia que caracteritzen la seua manera d'actuar; per mantenir els seus plans i projectes en un total secretisme;

---

accions d'aquest. Al relatar la seua captura s'afirma que: “Intanto el papa dopo molte offerte / fe' di Furlí e della rocca acquisto, / e Valenza fuggí per vie coperte. / E benché e' fussi da Consalvo visto / con lieto volto, li pose la soma / che meritava un ribellante a Cristo; / e per far ben tanta superbia doma / in Ispagna mandò, prigionie e vinto, / chi già fe' tremar voi e pianger Roma”. Ídem: 106 (vv. 508-516) (el subratllat és meu). Nota moral que també s'observa en el judici que Maquiavel elabora sobre Alexandre VI: “malò Valenza e, per aver riposo, / portato fu fra l'anime beate / lo spirito di Alessandro glorioso; / del qual seguirno le sante pedate / tre sue familiari e care ancelle: / Lussuria, Simonia e Crudeltate”. Ídem: 104 (vv. 442-447).

⁴¹ SASSO, 1966: 121.

⁴² Ramiro de Lorca, governador de la Romanya des de 1501, va acabar assassinat enmig de la plaça pública de Cesena per ordre de Borja. Per temor que la crueltat i violència utilitzada pel governador acabara despertant l'ira del poble, Cèsar va utilitzar Ramiro com a buc emissari i li va aplicar un càstig exemplar: “per purgare li animi di quelli populi e guadagnarseli in tutto, [Borja] volse mostrare che, se crudeltà alcuna era seguita, non era causata da lui ma da la acerba natura del ministro. E presa sopra a questo occasione, lo fece, a Cesena, una mattina mettere in dua pezzi in su la piazza, con uno pezzo di legne e uno coltello sanguinoso accanto”. MACHIAVELLI, 1995: 46-47 (VII [27-28]). Vegeu també ídem, 2003: 518 (322, 23-12-1502 [23]); 520 (323, 26-12-1502 [13]).

⁴³ MACHIAVELLI, 1995: 40 (VII [7]).

per servir-se d'una "pietosa crudeltà",⁴⁴ això és, d'una violència ràpida, exemplar i eficaç; per l'ambició realista que guia el seu projecte; per la seua destresa amb la paraula i els gestos, la qual cosa el converteix en un actor excel·lent i en un expert de l'engany; per anteposar la fundació i manteniment d'un estat a qualsevol altre objectiu; pel seu hàbil domini de l'ocasió; i, finalment, per la manera exemplar de dirigir i ordenar un exèrcit.⁴⁵ Per totes aquestes directrius d'acció, mereix ser admirat i, el més important, cal que siga imitat. De fet, tal com s'exposa en el capítol VII, Borja és el personatge modern que il·lustra millor el conjunt d'accions que necessàriament ha de realitzar qualsevol príncep nou:⁴⁶

Assicurarsi delli inimici, guadagnarsi delli amici; vincere o per forza o per fraude; farsi amare e temere da' populi, seguire e reverire da' soldati; spegnere quelli che ti possono o debbono offendere; innovare con nuovi modi gli ordini antiqui; essere severo e grato, magnanimo e liberale; spegnere la milizia infedele, creare della nuova; mantenere l'amicizie de' re e de' principi in modo ch' e' ti abbino a beneficiare con grazia o offendere con rispetto.⁴⁷

Ara bé, Cèsar és també un exemple clar del que un príncep nou mai no ha de fer: fiar-se d'un antic enemic. La inhabilitat política de Borja en permetre que Juli II fóra escollit papa il·lustra un tipus d'acció que qualsevol príncep ha d'evitar. És per això que en un manual de consells per al príncep –que és el que, en bona mesura, és *El Príncep*– havia de fer-se ben palès el desencert del duc. La sonora afirmació amb la qual es tanca el capítol no deixa lloc als dubtes: "errò adunque el Duca in questa electione, e fu cagione dell'ultima ruina sua".⁴⁸ Cèsar, la caiguda del qual havia estat prèviament atribuïda a una "extraordinaria ed estrema malignità di fortuna",⁴⁹ acaba sent presentat com subjecte d'acció responsable i la fatal equivocació és vista com el detonant últim de la seua

⁴⁴ Ídem: 147 (XXI [5]).

⁴⁵ Recordem el passatge que presenta l'òptima evolució de Borja respecte al tipus d'armes que li eren més convenients: "Io non dubiterò mai di allegare Cesare Borgia e le sua azioni. Questo duca entrò in Romagna con le arme ausiliarie [...] ma non gli parendo poi tali armi sicure, si volse alle mercennarie, iudicando in quelle meno pericolo [...]; le quali di poi trovando, nel maneggiare, dubbie infedeli e periculose, le spense e volsesi alle proprie". Ídem: 92 (XIII [11]).

⁴⁶ Tal com s'afirma al capítol II d'*El Príncep*, objectiu de l'obra és exposar com els principats "si possono governare e mantenere". Principalment, Maquiavel s'interessa pels principats nous perquè és allí on es presenten les dificultats més grans. L'obra, per tant, està especialment concebuda per als prínceps nous, com ho era el destinatari concret de l'opuscle, Lorenzo di Piero de Mèdici (1492-1519), senyor de Florència des de 1513 fins a la seua mort en 1519.

⁴⁷ Ídem: 52 (VII [43]).

⁴⁸ Ídem: 53 (VII [49]).

⁴⁹ Ídem: 41 (VII [9]). L'adversitat de la fortuna es deuria fonamentalment al complicat quadre que representava la mort del seu pare, la pròpia malaltia, la guerra entre França i Espanya i l'expansió veneciana. Com resumeix Maquiavel: "Alessandro morì dopo cinque anni che egli [*Cèsar Borja*] aveva cominciato a trarre fuora la spada: lasciollo con lo stato di Romagna solamente assolidato, con tutti li altri in aria, in fra dua potentissimi eserciti inimici e malato a morte". Ídem: 50 (VII [38]).

ruïna. El duc “possé fare, se non chi e’ volle, papa, almeno ch’e’ non fussi chi e’ non voleva”.⁵⁰ No obstant això, llegit el capítol en conjunt, sembla que Maquiavel –tot i voler assenyalar l’existència d’aquest error i reconèixer Borja com el seu únic responsable, tal com ho demostra la potència i la posició de la frase final del capítol: “errò adunque el Duca in questa electione, e fu cagione dell’ultima ruina sua”– va buscar alleugerir l’error entre l’abundància i la simultaneïtat d’esdeveniments adversos i entre les nombroses i positives directrius d’acció que van guiar l’empresa de Borja. És per això que, tot i ser-li reconegut el desencert, crec que Maquiavel considera Cèsar l’exemple més complet de príncep nou, tal com es desprèn de l’afirmació: “io non saprei quali precetti mi dare migliori, a uno principe nuovo, che lo esempio delle azioni sue”.⁵¹

BIBLIOGRAFIA

Fonts primàries i traduccions consultades:

- MACHIAVELLI, 1981: Niccolò MACHIAVELLI, *Il Principe e altri scritti*, introducció i comentaris de Gennaro Sasso, Florència: La Nuova Italia, 1981.
- MACHIAVELLI, 1995: Niccolò MACHIAVELLI, *Il Principe*, a càrrec de Giorgio Inglese, Torí: Einaudi, 1995.
- MACHIAVELLI, 1996: Niccolò MACHIAVELLI, *El Príncep*, traducció i edició de Jordi Moners i Sinyol, Barcelona: Edicions 62, 1996.
- MACHIAVELLI, 1997-2005: Niccolò MACHIAVELLI, *Opere*, I-III, a càrrec de Corrado Vivanti, Torí: Einaudi, 1997-2005.
- MACHIAVELLI, 2001: Niccolò MACHIAVELLI, *Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio*, 2 vol., edició de Francesco Bausi, Roma: Salerno, 2001.
- MACHIAVELLI, 2002a: Niccolò MACHIAVELLI, *Antologia*, edició de Miguel Ángel Granada, Barcelona: Península, 2002.
- MACHIAVELLI, 2002b: Niccolò MACHIAVELLI, *Legazioni. Commissarie. Scritti di governo (1498-1500)*, I, edició de Jean Jacques Marchand, Roma: Salerno, 2002.
- MACHIAVELLI, 2003: Niccolò MACHIAVELLI, *Legazioni. Commisarie. Scritti di governo (1501-1503)*, introducció i textos de Denis Fachard, comentaris d’Emanuele Cutinelli-Rèndina, II, Roma: Salerno, 2003.

⁵⁰ Ídem: 51 (VII [40]). Aquesta sentència reafirma les conclusions de la tercera legació, en la qual Maquiavel –a més de transmetre la ingènua creença del duc que el nou papa el salvaria– mostra que, a inicis de la legació, Borja no havia perdut encara tot el seu poder, ja que comptava amb gent i diners, cosa que obligava el nou papa a tenir-lo en compte i a negociar amb ell. Vegeu MACHIAVELLI, 2005: 307-308 (218, 30-10-1503 [12]). Això confirma que Cèsar podia, com va fer en el primer conclave, impedir que Juli II fóra elegit papa durant el segon i definitiu conclave. Així, en dues situacions anàlogues, es va decantar sàviament per Pius III la primera vegada i després va errar en no impedir l’elecció de Juli II.

⁵¹ MACHIAVELLI, 1995: 40 (VII [9]). En la carta del 31 de gener de 1515 a Francesco Vettori, Maquiavel tornarà a afirmar: “Il duca Valentino, l’opere del quale io imiterei sempre quando io fossi principe nuovo”. Ídem, 1997-2005: II, 350.

- MACHIAVELLI, 2005: Niccolò MACHIAVELLI, *Legazioni. Commissarie. Scritti di governo (1503-1504)*, III, edició de Matteo Melera Morettini, Roma: Salerno, 2005.
- MACHIAVELLI, 2006a: Niccolò MACHIAVELLI, *Escritos políticos breves*, estudi preliminar, traducció i notes de María Teresa Navarro Salazar, Madrid: Tecnos, 2006.
- MACHIAVELLI, 2006b: Niccolò MACHIAVELLI, *Il Príncipe*, edició de Mario Martelli, acompanyament filològic de Nicoletta Marcelli, Roma: Salerno, 2006.
- MACHIAVELLI, 2006c: Niccolò MACHIAVELLI, *Legazioni. Commissarie. Scritti di governo (1504-1505)*, IV, edició de Denis Fachard i Emanuele Cutinelli-Rèndina, Roma: Salerno, 2006.
- MACHIAVELLI, 2007: Niccolò MACHIAVELLI, *Epistolario Privado*, edició i traducció de Juan Manuel Forte, Madrid: La esfera de los libros, 2007.
- MACHIAVELLI, 2010: Niccolò MACHIAVELLI, *El Príncipe*, traducció de Miguel Ángel Granada, Madrid: Alianza, 2010.
- MACHIAVELLI, 2011a: Niccolò MACHIAVELLI, *El Príncipe*, edició bilingüe; text italià de Giorgio Inglese, estudi preliminar, traducció i notes d'Helena Puigdoménech, estudi de contextualització de John G. Pocock, Madrid: Tecnos, 2011.
- MACHIAVELLI, 2011b: Niccolò MACHIAVELLI, *El Príncipe; El arte de la guerra; Discursos sobre la primera década de Tito Livio; Vida de Castruccio Castracani; Discursos sobre la situación de Florencia tras la muerte del joven Lorenzo de Médicis*, estudi introductor de Juan Manuel Forte, Madrid: Gredos, 2011.

Fonts secundàries consultades:

- BATLLORI, 1994: Miquel BATLLORI, *La familia Borja*, edició a cura d'Eulàlia Duran i Josep Solervicens, València: Edicions Tres i Quatre, 1994.
- BAUSI, 2005: Francesco BAUSI, *Machiavelli*, Roma: Salerno, 2005.
- CHABOD, 1964: Federico CHABOD, *Scritti sul Machiavelli*, Torí: Einaudi, 1964. [Traducció de R. Ruza, *Escritos sobre Maquiavelo*, Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 2005]
- DIONISOTTI, 1980: Carlo DIONISOTTI, *Machiavellerie. Storie e fortuna de Machiavelli*, Torí: Einaudi, 1980.
- FORTE, 2002: Juan Manuel FORTE, "Fortuna, fatalismo y libertad. El giro Maquiaveliano", *Endoxa: Series Filosóficas*, 16 (2002), p. 139-178.
- GRANADA, 1981: Miguel Ángel GRANADA, *Maquiavelo*, Barcelona: Barcanova, 1981.
- GRANADA, 2000: Miguel Ángel GRANADA, *El Umbral de la Modernidad. Estudios sobre filosofía, religión y ciencia entre Petrarca y Descartes*, Barcelona: Herder, 2000.
- INGLESE, 1992: Giorgio INGLESE, "Il Príncipe (De Principatibus) di Niccolò Machiavelli", dins *Letteratura Italiana Einaudi. Le Opere*, I, Torí: Einaudi, 1992.
- INGLESE, 2006: Giorgio INGLESE, *Per Machiavelli. L'arte dello stato, la cognizione delle storie*, Roma: Carocci, 2006.

- MARCHAND, 1969: Jean Jacques MARCHAND, "L'évolution de la figure de César Borgia dans la pensée de Machiavel", *Revue Suisse d'Histoire*, XIX (1969), p. 327-355.
- MARCHAND, 1975: Jean Jacques MARCHAND, *Niccolò Machiavelli. I primi scritti politici (1499-1512)*, Pàdua: Antenore, 1975.
- MARTELLI, 1999: Mario MARTELLI, *Saggio sul Principe*, Roma: Salerno, 1999.
- MAZZANTI; MIRETTI (ed.), 2005: Marinella MAZZANTI; Monica MIRETTI (ed.), *Cesare Borgia di Francia gonfaloniere di santa romana Chiesa (1498-1503). Conquiste effimere e proggetualità statale (Atti del convegno di studi, Urbino 4-5-6 dicembre 2003)*, Ostra Vetere: Tecnostampa Edizioni, 2005.
- MIRA, 2000: Joan Francesc MIRA, *Els Borja. Família i mite*, Alzira: Edicions Bromera, 2000.
- NITTI, 1991: Francesco NITTI, *Machiavelli nella vita e nella dottrine*, Bolonya: Il Mulino, 1991.
- PAREL (ed.), 1972: Anthony J. PAREL (ed.), *The Political Calculus*, Toronto; Buffalo: University of Toronto Press, 1972.
- PEPE, 1945: Gabriele PEPE, *La politica dei Borgia*, Nàpols: Riccardo Ricciardi, 1945.
- POCOCK, 1975: John G. POCOCK, *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Athlantic Republican Tradition*, Princeton: Princeton University Press, 1975. [Traducció de M. Vázquez-Pimentel i E. García, *El momento maquiavélico. El pensamiento político florentino y la tradición republicana atlántica*, Madrid: Tecnos, 2002]
- PRICE, 1973: Russell PRICE, "The Senses of Virtù in Machiavelli", *European Studies Review*, 3/4 (1973), p. 315-347.
- RIDOLFI, 1978: Roberto RIDOLFI, *Vita di Niccolò Machiavelli*, Florència: Sansoni, 1978.
- RIUS GATELL; CASAS NADAL, 2008: Rosa RIUS GATELL; Montserrat CASAS NADAL, "Las epístolas privadas de Nicolás Maquiavelo", *Quaderns d'Italià*, 13 (2008), p. 211-216.
- RIUS GATELL; CASAS NADAL, 2010: Rosa RIUS GATELL; Montserrat CASAS NADAL, "*Il Principe*" de Maquiavel. *Primera traducció espanyola basada en un manuscrit inèdit*, Castelló; Barcelona: Fundació Germà Colón Domènech; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2010.
- RUBINSTEIN, 1997: Nicolai RUBINSTEIN, *The Government of Florence under the Medici (1434 to 1494)*, Oxford: Clarendon Press, 1997.
- SASSO, 1966: Gennaro SASSO, *Machiavelli e Cesare Borgia. Storia di un giudizio*, Roma: Ateneo, 1966.
- SASSO, 1980: Gennaro SASSO, *Niccolò Machiavelli. Storia del suo pensiero politico*, Bolonya: Il Mulino, 1980.
- SASSO, 1988: Gennaro SASSO, "III. Coerenza o incoerenza del settimo capitolo del Principe?", dins *Machiavelli e gli antichi, e altri saggi*, II, Milà; Nàpols: Riccardo Ricciardi, 1988.

- SKINNER, 1978: Quentin SKINNER, *The Foundations of modern political thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
- SKINNER, 2000: Quentin SKINNER, *Machiavelli. A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2000. [Traducció de M. Benavides, *Maquiavelo*, Madrid: Alianza, 2008]
- SKINNER, 2002: Quentin SKINNER, *Visions of Politics*, 3 vol., Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- STRAUSS, 1967: Leo STRAUSS, *Thoughts on Machiavelli*, Seattle: University of Washington Press, 1967. [Traducció de C. Gutiérrez de Gamba, *Meditación sobre Maquiavelo*, Madrid: Instituto de Estudios Políticos, 1964]
- TOMMASINI, 1994-2003: Oreste TOMMASINI, *La vita e gli scritti di Niccolò Machiavelli nella loro relazione col machiavellismo*, 3 vol., Bolonya: Il Mulino, 1994-2003.
- VATTER, 2000: Miguel VATTER, *Between Form and Event: Machiavelli's Theory of Political Freedom*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2000.
- VILLARI, 1927: Pasquale VILLARI, *Niccolò Machiavelli ed i suoi tempi*, 3 vol., Milà: Hoepli, 1927. [Traducció d'A. Ramos Oliveira i J. Luelmo, *Maquiavelo. Su vida y su tiempo*, Barcelona: Grijalbo, 1967]
- VIVANTI, 2008: Corrado VIVANTI, *Niccolò Machiavelli. I tempi della politica*, Roma: Donzelli, 2008.
- WHITFIELD, 1943: John Humphreys WHITFIELD, "New Views upon the Borgias", *History*, XXVIII (1943).
- WHITFIELD, 1969: John Humphreys WHITFIELD, *Discourses on Machiavelli*, Cambridge: W. Heffer & Sons, 1969.
- WOOD, 1967: Neal WOOD, "Machiavelli's Concept of Virtù Reconsidered", *Political Studies*, XV/2 (1967), p. 159-173.
- WOODWARD, 1913: William Harrison WOODWARD, *Cesare Borgia, a biography*, Londres: Chapman & Hall, 1913. [Traducció de Pilar Sendra, pròleg de Júlia Benavent, edició a cura de Maria Toldrà, *Cèsar Borja*, València: Tres i Quatre, 2005]